

Віталій Хоменко (Київ)

Лист Закордонного Комітету Української партії соціалістів-революціонерів «До Голови Української Центральної Ради пана Михайла Грушевського»

У біографії видатного українського історика та відомого політика доби Української революції 1917–1923 рр. Михайла Грушевського є кілька малодосліджених сторінок, які і до сьогодні викликають жваві дискусії у середовищі вчених-грушевськознавців. Однією з них є повернення колишнього голови Української Центральної Ради (УЦР) до Радянської України у березні 1924 р.

Відзначаємо, що це питання має вже солідну історіографію. Зокрема, у радянській науковій літературі, яка характеризувалась високим рівнем заідеологізованості, М. Грушевський вважався «українським буржуазним націоналістом», «контрреволюціонером»¹, і тому, апіорі, й мови не було про справді наукові підходи до вивчення його життя та діяльності. Повернення до України М. Грушевського радянські історики, зокрема Михайло Рубач, розцінювали як «зміновіхівство»² та подавали як приклад переваги комуністичного ладу. На нашу думку, вважати ці висновки та оцінки дійсно науковими немає жодних підстав. Напевно, єдиним винятком можна вважати статтю відомого радянського історика Федора Шевченка «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну»³, присвячену 100-річчю з дня народження славетного вченого. На ґрунтовній джерельній базі, використовуючи документальний потенціал фонду родини Грушевських у ЦДІАК України, автор проаналізував усі можливі причини повернення історика на Батьківщину, хоча й не зміг повністю відмовитись від комуністичної політизованої риторики.

---

¹ *Пиріг Р.* Михайло Грушевський: суспільне усвідомлення історичної постаті // Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського) / Наукова конференція 29 вересня 2009 р. — К.: Український ін-т національної пам'яті, 2012. — С. 89.

² Советская историческая энциклопедия. — М.: Гос. научное издательство «Советская энциклопедия», 1963. — Т. 4. — С. 859; Українська радянська енциклопедія. — К.: Поліграфкнига, 1979. — Т. 3. — С. 202.

³ *Шевченко Ф.* Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Український історичний журнал. — 1966. — № 11. — С. 13—30.

У середовищі українських еміграційних та діаспорних дослідників бачимо цілком протилежну ситуацію. Для них М. Грушевський був надзвичайно авторитетним істориком і політиком. Українські еміграційні вчені звертались і до питання повернення історика до Радянської України. Серед них бачимо прізвища Наталії Полонської-Василенко⁴, Олександра Шульгина⁵, Матвія Стахів⁶, Івана Кедрин⁷, Василя Дубровського⁸, Володимира Дорошенка⁹, Олександра Оглоблина¹⁰, Томаса Приймака¹¹, Ореста Субтельного¹², Аркадія Жуковського¹³, Любомира Винара¹⁴, Сергія Плохія.

Одним з перших вітчизняних українських вчених, які започаткували повернення спадщини великого українця у кінці 80-х років ХХ ст., був Ярослав Дашкевич. Він наголошував: «Немає підстав уважати, що заяви Грушевського, що він повернувся виключно до наукової праці, не

---

⁴ Полонська-Василенко Н. Українська академія наук: Нарис історії. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 44.

⁵ Шульгин О. Михайло Сергійович Грушевський — як політик і людина // Збірник на пошану Олександра Шульгина. — Париж; Мюнхен: Записки НТШ, 1969. — Т. 186. — С. 151–152.

⁶ Стахів М. Чому М. Грушевський повернувся в 1924 р. до Києва. Жмут фактів і уривок із спогадів // Записки НТШ. — Нью-Йорк, 1978. — Т. 197. — С. 109–147.

⁷ Кедрин І. Михайло Грушевський — не один, а більше їх (Спогади і рефлексії) // Український історик. — 1984. — № 1–4. — С. 260–261.

⁸ Дубровський В. Рецензія на енциклопедичну статтю М. А. Рубача «Грушевський, Михаил Сергеевич», Советская историческая энциклопедия, М.: Государственное научное издательство «Советская энциклопедия», 1963, Т. 4, С. 857–859 // Український історик. — 1966. — № 1–2. — С. 109.

⁹ Дорошенко В. Михайло Грушевський — громадський діяч, політик і публіцист // Овид. — 1957. — № 11. — С. 18–19.

¹⁰ Оглоблин О. Михайло Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924–1934) // Український історик. — 1996. — № 1–4. — С. 81–82.

¹¹ Prytak Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. — Toronto: University of Toronto Press, 1987. — P. 206–207.

¹² Субтельний О. Україна: історія. — К.: Либідь, 1991. — С. 347.

¹³ Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції, 1919–1924 рр. // Український історичний журнал. — 2002. — № 1. — С. 123.

¹⁴ Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року. — Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто: Українське історичне товариство, 1981. — С. 35; його ж. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (У 50-ліття смерті: 1934–1984 рр.) // Сучасність. — 1984. — № 11 — С. 94; його ж. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації (Статті і матеріали). — К.: Вид-во ім. Олени Теліги. — 1995. — С. 50; його ж. Стаття Олександра Оглоблина «Михайло Грушевський на тлі доби» // Український історик. — 1996. — № 1–4. — С. 87.

були правдиві і щирі»¹⁵ і таким чином виокремлював, напевно, найбільш популярну причину повернення історика до України з еміграції. Автори колективної монографії «М. С. Грушевський і Academia» Павло Сохань, Василь Ульяновський та Сергій Кіржаєв також вважали однією з основних причин повернення М. Грушевського його прагнення займатись науковою працею¹⁶. З цією тезою погоджувалися Олександр Рубльов¹⁷, Леонід Решодько¹⁸, Володимир Трощинський¹⁹, Володимир Потульницький²⁰, Віталій Масненко²¹. Крім того, Павло Сохань відзначав, що історик повертався «з вірою, що в Україні він зможе більше зробити корисного в ім'я майбутньої незалежності»²².

У численних працях питання повернення М. Грушевського досліджував визначний український грушевськознавець Руслан Пиріг²³. Він, а також Валентина Піскун²⁴, Ярослав Малик²⁵, Ігор Верба, Юрій Шаповал²⁶ стверджували, що не може бути однієї причини рееміграції сус-

¹⁵ *Дашкевич Я.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге вид., виправл. й доповн. — Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. — С. 369.

¹⁶ *Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С. М. С. Грушевський і Academia.* Ідея, змагання, діяльність. — К., 1993. — С. 61.

¹⁷ *Рубльов О.* Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // Український історичний журнал. — 1996. — № 5. — С. 51.

¹⁸ *Решодько Л.* Повернення на Україну // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. — К.: Веселка, 1992. — С. 381–391.

¹⁹ *Трощинський В.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. — К.: Інтел, 1994. — С. 40.

²⁰ *Потульницький В.* Наукова діяльність М. С. Грушевського в еміграції (1919–1924 рр.) // Український історичний журнал. — 1992. — № 2. — С. 57.

²¹ *Масненко В.* Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. — К.; Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000. — С. 40.

²² *Сохань П.* Творча спадщина М. С. Грушевського і сучасність // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — С. 29. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

²³ *Пиріг Р.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). — К., 1993. — 198 с.; *його ж.* Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою // Український історичний журнал. — 2006. — № 5. — С. 4–19; *його ж.* Михайло Грушевський і більшовицька влада: ціна компромісу // Українська історична наука на шляху творчого поступу. — Луцьк, 2007. — С. 358–364; *його ж.* Феномен рееміграції Михайла Грушевського: сучасні інтерпретації // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. — 2007. — Вип. 91/93. — С. 47–50.

²⁴ *Піскун В.* Повернення Михайла Грушевського в Україну як зваба більшовизмом й сподівання на дії // Михайло Грушевський — науковець і політик у контексті сучасності. — К., 2002. — С. 45–54.

²⁵ *Малик Я.* Михайло Грушевський: війна, революція, еміграція: монографія. — Львів, 2011. — С. 141, 153.

²⁶ *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ — НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — К.: Україна, 1996. — С. 19–34; *Шаповал Ю.*

пільствознавця. На його вибір впливали різні фактори. Суттєвий вклад у розуміння причин повернення М. Грушевського до України внесли також Ігор Гирич²⁷ та Тетяна Бевз²⁸.

Варто звернути увагу на те, що одним із шляхів для з'ясування дійсних причин та мети повернення М. Грушевського є розширення джерельної бази з цього питання. Зокрема, відома українська дослідниця Світлана Панькова відзначає, що, вивчаючи цей доленосний крок колишнього голови УЦР, історики не використовують усіх наявних в українських архівах джерел. Наприклад, не досліджено реакцію української політичної еміграції на такий вчинок ученого, його неопубліковане листування до брата Олександра й сестри Ганни, епістолярій доньки Катерини²⁹. Безумовно, слід погодитися з такою думкою знаної вченої-грушевськознавця.

Загалом можна виділити кілька груп джерел з проблеми повернення М. Грушевського, звісно, не претендуючи на вичерпність переліку: документи партійних та державних органів Української Соціалістичної Радянської республіки (УСРР) і Союзу Радянських Соціалістичних Республік, документи Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), матеріали преси, щоденники, мемуарна література, публіцистичні праці, епістолярій. Вважаємо, що дослідники не повною мірою використовують їхній інформаційний потенціал.

Відтак у нашій публікації спробуємо відповісти на питання, якою ж була реакція на повернення М. Грушевського у середовищі його партійних колег та одночасно політичних опонентів — членів Закордонного Комітету УПСР (ЗК УПСР), який очолював напевно найвідоміший його політичний супротивник часів еміграції Микита Шаповал. Саме в його особовому фонді 3563 «Шаповал Микита Юхимович (1882–1932) — політичний і державний діяч, член ЦК УПСР, міністр

Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919–1934 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Збірник наукових праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора у 2-х т. — Т. 1. — К., 2004. — С. 306–325; *Шаповал Ю., Верба І.* Михайло Грушевський. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. — С. 221–228.

²⁷ *Гирич І.* Нове цінне джерело в галузі грушевськознавства // Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. — К.: Смолоскип, 2016. — С. 700–704.

²⁸ *Бевз Т.* Діяльність Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів // 36. наук. пр. Наук.-дослід. ін-ту українознавства. — 2009. — Т. XXIII — С. 384.

²⁹ *Панькова С.* «...Ні хвилі не вважав себе емігрантом, тільки закордонним робітником на нашій національній ниві» (Публіцистика Михайла Грушевського доби еміграції: квітень 1919 р. — лютий 1924 р.) // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 4, кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. VII. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

пошт і телеграфу УНР, міністр земельних справ Директорії УНР, доктор соціології Українського соціологічного інституту» ЦДАВО України зберігається джерело, яке нас цікавить: лист ЗК УПСР до видатного історика й політика під назвою «До Голови Української Центральної Ради пана Михайла Грушевського», на зміст якого нам і слід звернути увагу.

Але спочатку з'ясуємо, в яких умовах і чому він створювався. У цьому ж фонді відклалась постанова ЗК УПСР від 8 грудня 1923 р., яка теж безпосередньо стосується питання рееміграції славетного історика. Вона стала реакцією на лист «був[шого] голови Закордонної делегації проф. М. Грушевського», надрукованого 2 грудня у 191-му числі львівської газети «Діло»³⁰ і була написана М. Шаповалом. У постанові критикувалась політична діяльність М. Грушевського, починаючи з часів його головування в УЦР. Повернення історика до України трактується як зрада та «ганебний вчинок нового Юди українського народу»³¹.

Важливу інформацію про ситуацію з написанням цього листа бачимо і у фонді 3911 «Празький відділ закордонної організації Української партії соціалістів-революціонерів, м. Прага». Наприклад, одним із питань, яке розглядала празька група УПСР на засіданні від 12 грудня 1923 р., було повернення М. Грушевського до України. Никифір Григоріїв заявив, що «в зв'язку з відїздом до України Грушевського тт. мусять на це відреагувати, надіславши йому листа. Цей лист складений ЗК і переданий групам»³².

У «Щоденнику» Микити Шаповала теж знаходимо цікаві факти про обставини створення листа. Запис, який нас цікавить, датований 27 грудня 1923 р.: «8. XII. Закордонний Комітет УПСР ухвалив текст листа до Грушевського з приводу його повороту на Україну. Листа написав я»³³. Також дізнаємось, що остаточну редакцію листа було ухвалено 5 січня 1924 р. і, крім того, «З Києва одержано листа від Наталки Коцюбинської, що вони згодні з нами. Вони проти поїздки Грушевського. Лизанівський про це написав до Грушевського»³⁴. Тобто основним автором листа був саме М. Шаповал, і перед тим, як його надіслати М. Грушевському, лист обговорювався партійними групами і до нього вносились певні зміни.

Таким чином, члени ЗК УПСР написали це послання, дізнавшись, що М. Грушевський остаточно вирішив повернутися до України. У ли-

³⁰ Діло. — 1923. — № 191. — 2 грудня.

³¹ ЦДАВО України Ф. 3563. — Оп. 1. — Спр. 75. — Арк. 96.

³² ЦДАВО України Ф. 3911. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 61.

³³ Шаповал М. Щоденник / Упор. С. Зеркаль. — Новий Йорк: Українська громада ім. М. Шаповала, 1958. — Ч. 1: від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р. — С. 96.

³⁴ Там само. — С. 97.

сті головна увага акцентувалася на тому, що титул «Голови Центральної Ради» належить не славетному історичу, а українському народові³⁵, що цей титул став символом «суверенних прав України»³⁶. Відтак, М. Грушевського застерігали: «Ви збираєтесь їхати для “культурної роботи” в самий тяжкій для українського народу момент... Своім переїздом на Україну Ви поставите під окупаційну владу свій високий титул... Ви підтвердите буцім то на Україні добре. Окупанти приплеснуть в долоні і скажуть: перший Голова Української Держави з нами (нишком додадуть: він узаконює нашу окупацію України, в наші руки віддає те, що з довір'ям дав йому Український Народ)»³⁷.

Автор нагадував М. Грушевському і про соціалістів-революціонерів, «імя яких Ви носили, і достоєнство якого проміняли на “катедру історії” од московської влади на Україні» та вважав, що «зробивши шкоду нашій партії, посіявши в нас розбрат, втягнувши її на боротьбу з московськими комуністами, проливши її кров, своїм поворотом в цей час Ви зробили б їй останню ганьбу...»³⁸. У цьому питанні з М. Шаповалом теж можна посперечатись, адже завдяки саме авторитету М. Грушевського УПСР здобула більше можливостей для реалізації своєї політичної програми, головні успіхи есерівських організацій в еміграції пов'язані теж передусім з діяльністю славетного історика, а перед поверненням до України у 1924 р. він вже не брав активної участі у партійній діяльності і не міг впливати на тодішні здобутки і невдачі есерівської партії за кордоном.

Також політика запитували: «Невже Ви вірите, що сучасна окупація дасть Вам можливість працювати для добра українського народу? Невже Ви не бачите, що тут закордоном в культурному оточенні де до Вашої розпорядимости всякі бібліотеки й архіви, Ви можете в сто раз більше зробити для розвитку української культури, ніж на Україні під доглядом чека?»³⁹. Насамкінець лунало останнє прохання, яке є фактично лейтмотивом усього листа: «Ми хочемо вірити, що Ви спинитесь над прірвою і повернетесь від неї»⁴⁰. Бачимо, що М. Шаповал зі своїми прихильниками вважали основною метою рееміграції М. Грушевського його бажання займатись розвитком української культури та науки. Вони не змогли зрозуміти, що славетний історик хотів досягнути набагато більшого. Він прагнув використати революційний потенціал більшовиків на користь позитивного вирішення української справи, а культура з наукою були не стільки метою, скільки одним із засобів

³⁵ ЦДАВО України Ф. 3563. — Оп. 1. — Спр. 240. — Арк. 109.

³⁶ Там само. — Арк. 110.

³⁷ Там само. — Арк. 111–112.

³⁸ Там само. — Арк. 117.

³⁹ Там само. — Арк. 118.

⁴⁰ Там само.

власне політичної боротьби. Тобто есери намагались цим листом якимось чином вплинути на таке рішення відомого історика і, можливо, навіть переконати його не повертатись на Батьківщину.

Слід сказати, що у справі 240 фонду 3563 ЦДАВО України збереглося кілька копій листа. Зокрема, тут бачимо і рукописний оригінал⁴¹ та деякі рукописні робочі замітки⁴², але без дати. За почерком можна визначити, що вони написані М. Шаповалом.

Крім того, є три друковані копії. Відзначаємо різницю у написанні дати. На останній сторінці першої з них⁴³ стоїть дата 8 грудня 1923 р. Вказано також місце написання — Прага⁴⁴. Наступна копія⁴⁵ датована теж у кінці, де олівцем написано 8. XII.⁴⁶ Останній друкований варіант листа⁴⁷ взагалі без дати. На перших сторінках усіх трьох копій олівцем проставлено дату 21. XII. 1923 р. Вважаємо, що це може бути час, коли листа відправляли іншим партійним групам для обговорення і внесення певних змін. Наприклад, у першому листі над цією датою теж олівцем написано: «Т. Голові Подібрядської групи У.П.С.Р. — обміркувати на групі і надати зауваження»⁴⁸, у другому — «Т. Ісаєвичу — надати свої зауваження»⁴⁹, у третьому — «Т. Голові Празької групи У.П.С.Р. — обміркувати на групі і надати зауваження», а під цим «Н. Гр.»⁵⁰, тобто, найвірогідніше, розсилкою вказаних копій листа займався Н. Григорієв.

Разом з тим, друкована копія листа російською мовою знаходиться і у справі № 42 фонду № 357 «Грушевський Михайло Сергійович (17 вересня 1866 – 25 листопада 1934) — український історик, літературознавець, соціолог, письменник, громадський і політичний діяч, академік» Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського⁵¹. Ця справа датована 19 квітня 1924 р., напевно саме тоді копію листа ЗК УПСР отримали радянські органи влади. Цікавою є приписка у кінці останнього аркуша: «Основание: Доклад Врид. Уполномоченного I-й гр. Ф. Эймонтова. От Зак. Ком. УПСР. Письмо это Грушевск. получил еще в январе в Вене и дал тогда им ответ. Сейчас это письмо послано в Киев не для вручения Грушевскому, а,

⁴¹ ЦДАВО України Ф. 3563. — Оп. 1. — Спр. 240. — Арк. 90–94.

⁴² Там само. — Арк. 95–97.

⁴³ Там само. — Арк. 98–108.

⁴⁴ Там само. — Арк. 108.

⁴⁵ Там само. — Арк. 109–119.

⁴⁶ Там само. — Арк. 119.

⁴⁷ Там само. — Арк. 120–130.

⁴⁸ Там само. — Арк. 98.

⁴⁹ Там само. — Арк. 109.

⁵⁰ Там само. — Арк. 120.

⁵¹ ІР НБУВ Ф. 357. — Од. зб. 42. — Арк. 1–5.

очевидно, для рассмотренія в укр. обществе с целью компрометир. Груш. [Сообщи] наши сведения о Грушевском. Е. К. 19/IV»⁵². Тобто, якщо вірити цій інформації, М. Грушевський не тільки отримав цього листа, але й дав на нього свою відповідь. Як бачимо, після повернення колишнього лідера Закордонної делегації УПСР на Батьківщину прайські есери намагались відбилити себе та якимось чином зашкодити М. Грушевському, інакше важко пояснити доцільність відправлення листа до УСРР. На нашу думку, ініціатором цього цілком міг бути лідер ЗК УПСР М. Шаповал.

* * *

Текст листа публікується за друкованою копією, розміщеною на аркушах 109–119 справи 240 фонду 3563. Для неї характерні певні смислові виправлення та доповнення, зроблені олівцем, які, за винятком лексичних помилок, роз'яснюються у примітках. Лексика подається без змін; також збережено пунктуацію оригіналу, помилки беззастережно виправлені.

ДОКУМЕНТ

До Голови Української Центральної Ради
пана Михайла Грушевського

Низчепідписані прочитали в «Ділі» (з 2 грудня ц. р. ч. 190) Вашого листа до редакції¹, в якому Ви спростовуєте, що ніколи на Україну не прохались, а разом з тим сповіщаєте, що внесли 23 листопаду «заяву» про поворот на Україну, і чекаєте «потрібних документів», щоб повернутися на Україну. Документи маєте одержати від влади «Союза Советских Социалистических Республик», або ясніше кажучи від воєнно-окупаційної влади Росії на Україні. Подібні випадки не новина: ще раніш Моркотун², Порш³, а ось недавно Тютюник⁴ зробили те саме. Але ми не звертали на те уваги тому, що згадані вище особи (є ще й не згадані — дрібні індивіди) належать самі собі, а тому й розпоряджаються самі собою, як своєю «свої власні <...>».

Не те з Вами. Ми вас не можемо ставити на один рівень з Моркотунами, Тютюниками і т. ин.

Ми, соціалісти революціонери, яким укр. народ виявив своє найбільше довірря, пославши нас як більшість до Української Центральної Ради, де ми своїми голосами обрали Вас Головою Української Центральної Ради і таким способом вручили Вам головний провід в боротьбі українського народу за його визволення, почувши про Вашу «заяву»

⁵² IP НБУВ Ф. 357. — Од. зб. 42. — Арк. 5.

з бажанням повернутися на Україну в цей час, коли вона перебуває ще під чужою окупацією не можемо мовчки пройти мимо цього, а вважаємо своїм обов'язком звернутися до Вас з словом запитання і застереження з приводу Вашої заяви і виявлених в ній стремління бо заслуга, чи вина обрання Вас Головою Української Центральної Ради в першу чергу лягає на нас. Ми гадаємо, що Вам належить тільки Ваше бренте існування й наукова слава, а Ваш титул Голови Української Центральної Ради в якій Україна вклала весь зміст своєї найбільшої визвольної ідеї і ідеї своїх суверенних державних прав належаться українському народові. Цей титул і вкладена в нього ідея суверенності українського народу є тим, що сучасне покоління повинно передати як незаплямоване, чесно здобуте добро в спадщину слідуючим поколінням, щоб то нашої історії.

Представники українського народу, серед яких в більшості були ми, соціалісти революціонери, передаючи Вам головний прапор української визвольної боротьби думали, що довіряють його першому громадянині Української Республіки, її вірному солдаті, що героїчно хоронитиме його, доки буде живий, героїчно винесе його з нещасливого бою, і берегтиме на грудях аж до того часу, коли можна його буде знов розгорнути, високо підняти в гору і побідно внести його у визволену обітовану Рідну Землю.

Довіррям представників Українського Народу цей прапор суверенної державності України було доручено Вам. І коли прапор було вибито з ваших рук весною 1918 р.⁵, то ні одного слова докору не сказав ніхто Вам, носителів титула першого Голови Української суверенної Державності. І так і досі Уповноважені представники народу знали, що робили: хоч би які були політичні і персональні розходження Ваші з ким будь, але вони вірили, що Ви будете охороняти свій титул-символ суверенних прав України — передасте його тому, кому він належить, незаплямованим. Щоб для історії залишилась невмируща цінність, справдішня національна святощ.

І от тепер опубліковано Ваш лист.

Вже давно ходили чутки, що Ви хочете зрадити своєму високому становищу, іноді навіть здавалося, що Ви вже це довершили, особливо, коли виїхали на Україну Ваші ближчі співробітники⁶, але виявилось, що Ви стояли на сторожі довіреного Вам скарбу і, хоч суб'єктивно Ви були охоплені сумнівами, спокусами, що сіяли навколо Вас вороги України, однак об'єктивно Ви стояли на постерунку гідності.

«Він уже не з нами, але він ще з Україною», казали ми і цього було для нас досить. Але тепер читаємо, що Ви збираєтесь їхати на Україну, повержену крахом під ногами московської окупації. Під ті ноги шпурляєте Ви свій високий титул-символ суверенної України, одержаний через нас від українського трудящого люду.

На яку ж Україну Ви їдете і чого?

Чи Ви хочете їхати як революціонер, щоб схватитись в бійці з ворогом, щоб рискнути своїм життям, щоб підняти народ своїм прикладом на останню боротьбу? Ні, Ви збіраєтесь їхати забезпечені «потрібними документами» од ворога що захопив наш край і насміявся з свободи і прав народу, що знехтував його право на продукт його праці, що знущається з його права на волю. Ви збіраєтесь їхати на Україну під час, коли вже довершується її розпродажа імперіялістичному капіталові, коли окупаційна комуністична буржуазія грабує й проторгує останнє добро нашого народу, який не має підстав для існування не має шкіл, позбавлений книжок, науки; який вдягає в рядна і мотузяні чоботи підрастаюче ограбоване з усіх людських прав і можливостей покоління. Це все Ви можете прочитати в «Крику села»⁷ передрукованому з окупаційних «Вістей» в тому ж числі «Діла» в якому Ви оповістили про свій намір їхати на Україну.

Ви збіраєтесь їхати для «культурної роботи» в самий тяжкій для українського народу момент: народ вже розплюшує очі, щоб побачити своїх ворогів, в повній їх моральній наготі, щоб побачити, як він тяжко в самоті своїй помилився, як його цинічно було одурено.

Своїм переїздом на Україну Ви поставите під окупаційну владу свій високий титул даний Вам од народу і тим самим знов затуманите народню свідомість і розуміння сучасних відносин.

Своїм поворотом Ви підтвердите буцім то на Україні добре. Окупанти приплеснуть в долоні і скажуть: перший Голова Української Держави з нами (нишком додадуть: він узаконює нашу окупацію України, в наші руки віддає те, що з довір'ям дав йому Український Народ).

Але що скаже Український Народ? І всі чесні борці за волю України, яких Ви ж скликали до боротьби? Вони скажуть сумне і страшне слово про могили якими засіяна вся Україна, про десятки і сотні тисяч жертв, поляглих в боротьбі з комуністичною Московщиною, про сотні тисяч вдів і сиріт, що залишилися від тієї боротьби, на яку закликав і яку розпочав Михайло Грушевський. Народ вкаже на мільйони померлих з голоду в ограбованій і знасилуваній Москвою Україні, на зруйноване господарство, на порожні поля, на виздохлу худобу, на розвалені школи, і покаже себе в рям'ї, ряднах і мотузяних постолах, виснаженого, опльованого, знасилуваного, прикутого до немилосердної праці для московської панщини. А представники Українського народу, живі ще свідки нелицемірно під присягою покажуть і всенародно засвідчать, що перший Голова Української держави був відповідальним ініціатором і провідником тих, що війну з московським більшевизмом розпочали, вели, народ на неї кликали, і противників цієї війни «зрадниками» узивали і карали. І коли московський більшевизм йшов на Україну з визвольними гаслами соціалізму, національного самоозначення, націо-

нального, політичного, суспільно-господарського визволення, тоді Ви з своїми одностайними виповіли йому війну во ім'я суверенности Української держави, головою і символом якої Ви були, а тепер — коли той московський більшовизм обернув Україну в пустиню, інкорпорував її в склад Росії, коли запродав її добро і волю й працю й землю хижому капіталові і віддав Україну на розтерзання старорежимникам та європейським та НЕПокомуністичним капіталістам, а тепер Ви збираєтесь їхати на Україну.

Коли був на Україні соціалістичний український уряд з Чеховським і Винниченком на чолі⁸, Ви були до його в непримиримій опозиції, а тепер збираєтесь іти до співробітництва з соціально-реакційним буржуазно-більшевицьким капіталом, і лютим чекізмом. Невже Ви примиряєтесь з буржуазним більшовизмом, оповіщавши війну навіть комуністичному більшовизмові? Це може в багатьох викликати жахливе підозріння що Ви проголошували війну комунізмові, як приклонник буржуазії, пішли в українську соціалістичну партію, щоб з середини її гнати проти революції трудового народу, а тепер своїм прикладом суггесціонуете примирення з новою реакційною більшевицькою буржуазією, як то далеко більш благородно (коли в цім випадкові можна вживати це слово) зробили московські сменовсховці? Ми ж не можемо допустити думки, що Ви були між українськими соціалістами буржуазним Конрадом Валєнродом⁹?

Закликаючи український народ на війну, з комуністичним більшовизмом, Ви зігнорували тоді голоси, які пропонували Вам ухилення од нерівної і кривавої боротьби, щоб уратувати Україну од мільонів людських жертв. Ви покликали на війну, санкціонували навіть прихід німців, яких українському народові так криваво-тяжко довелось виганяти і суверенну республіку свою відновляти. В цій праці Ви участи не прийняли, на ніякий компроміс з українськими соціалістами що прогнали приведених Вами німецьких генералів, Ви не пішли.

А коли в боротьбі України за свою суверенність було покладено гори трупів, коли окупація розстріляла і знищила сотні тисяч людей, коли осиротила Україну і переполовинила її героїв, коли військовим чоботом придавила мільйони трудящих і віддала їх на грабіж своїй новій буржуазії, і на насильство своїм отвертим катом — тоді Ви збираєтесь їхати до співробітництва з насильниками?

Тоді, коли саме треба що-б перед світом лунав протестуючий голос, не зв'язаний ворогом, коли трудящим України потрібна вільна трибуна, коли потрібна всесвітня демонстрація вільного прапора України, тоді Ви збираєтесь йти в моральне і фізичне підданство московської окупації до хору насильників. Яка страшна ганьба, яка нечувана була б це зрада трудящого люду України і яке моральне самогубство в історії визвольної боротьби!

І коли б ви сказали, що в лихий час для народу йдете працювати для його культурно-науково, то й це було б дивовижно, коли Ви маєте повну змогу так працювати закордоном і то навіть на кафедрі історії України. Одначе коли б навіть такої змоги закордоном не було, то все таки перший Голова Української держави не сміє йти на співробітництво з окупантами України.

На Україні є чимало українських професорів і без Вас. Нехай працюють, але Голова Української Центральної Ради є один. Обмінити Голову Укр. Центр. Ради на звичайного професора може тільки та людина, яка або не розуміє всієї ваги цього титулу і звязаних з ним обовязків перед народом, або та, яка на дароване народом довірря і пошану дивиться як на засоби до задоволення своїх особистих потреб.

Ми цим не пересуджуємо питання чи повинен хто небудь в цих обставинах йти для культурної праці на Україні чи ні, і зовсім не осуджуємо тих, що там вже працюють для народу. Борці за волю України, що там залишилися під час навали ворога — виконують свій обовязок, і перед їхньою працею, стражданнями, недолею ми побожно схиляємо голови. Ми почуваємо, що служимо з ними разом спільній справі, хоч і в ріжних ролях, як того вимагає принцип поділу праці. Тільки трубадури окупаційного режиму добровільні яничари викликають в нас огиду, а не мученики всенародньої повинности. І коли еміграції судилося робити добре діло для України, або переносити злидні її, ми всі повинні надати найглибший зміст нашої праці і заслужити для неї всенароднє признання. У кожного народу в часи лихоліття була і буде еміграція, а трудящий поневолений народ навіть мусить її мати для своєї ж користи. І чесні подвижники соціалізму навіть добровільно їхали на еміграцію, щоб звонити в дзвін визволення і кликати на боротьбу всіх чесних серцем. І революціонери-емігранти – і Герцен¹⁰, і Бакунін¹¹, і Лавров¹², і Маркс¹³, і Мадзіні¹⁴, і Кошут¹⁵, і Драгоманов¹⁶, і Подолинський¹⁷ і багато інших, — всі вони не боялися тягару еміграційного життя давши високі зразки терпеливості, витривалості і високого розуміння свого обовязку.

І чи не достойний наслідування приклад дав світові Голова революційної Угорської Держави Кошут, що вірно служив прапорові, який дано було йому 1848 року. 45 років перебував на еміграції, де і вмер, не бажаючи зганьбити свій принцип самостійности: він не повернувся «для культурної роботи» до Угорщини, котра була майже самостійною, котра його кликала, кликали його найближчі друзі, що упокорилися перед Габсбургами. Служивши принципові самостійности, перший голова Угорської самостійної держави перебув 45 років на еміграції, не мігши схилитись перед принципом майже самостійности. Але в яку Україну Ви повертаєтесь: де самостійною і суверенною є тільки окупація, а Україну вже обернено не в державу, а в ледве Україну.

А ось Вам приклад з рідної історії: вимандрувавши з України 1709 р., (не головою держави!) Пилип Орлик¹⁸ більш тридцять років мандрував по світу возячи за собою символ тогочасної української державности — гетьманську булаву, яку взяв не в таких обставинах, коли б вона була втіхою, а швидче, як виконавець заповіту товариського, як обов'язок друга і цей козак з родиною в незвичайних злиднях і пригодах умер емігрантом підкреслюючи свій обов'язок «шефа козацької нації», носителя державної суверенности. Він не був соціалістом, можливо він не знав високої моралі, любови до трудящого люду, але який високий дух виявив він, як носитель принципу суверенности козацької (української) нації.

Багато визначних діячів революції 1709 р. піддалось чоботові окупації з тим, щоб погинути без користи для свого народу і безславно для свого імени. І щоб вернутись до нових часів треба згадати не голову Української Держави, а висланця тільки Київської громади — Михайла Драгоманова, для свого часу не титулованого, а тільки морального носителя української духової суверенности. Занедбавши вигоди виїхав добровільно на еміграцію (а тоді ж сил для української культурної праці на Україні було менше ніж тепер) і став віщим дзвоном українського народу, двадцять років перетерпівши і пішовши в могилу на чужій землі. Не як Київський професор, а тільки як самоотвержений емігрант Драгоманів зробив незабутню для України працю. А що коли б він повернувся на Україну (як Лев Тихомиров¹⁹ то що) то яким би жалюгідним і дрібним він став би перед очима українського народу тоді впрочім ще сліпого. А тепер, коли мільйони селян і робітників, основа нашого народу, вже прозрілі, то якими очима вони поглянуть на Вас, вознесеного ними в перший день їх наївного дитячого ще прозріння, на Вас, який повернув би тепер не до їх, прозрівших остаточно в муках неволі, а до їхніх ворогів?

Перший голова селянсько-робітничої української держави кидає свій титул під ноги лютої і кровожерної московської окупації! Уявіть собі вираз тих українських намучених очей, коли вони глянуть на Вас, заосмотреного в «потрібні документи» від окупаційної московської влади.

І ми, і тисячі наших однодумів, змушені будемо сказати тоді отверто українському народові, кого ми обирали на першого голову Української суверенної Держави. І то вже будуть наші останні слова до Вас і про Вас. Особливо нас, соціалістів-революціонерів, імя яких Ви носили, і достоєнство якого проміняли на «катедру історії» од московської влади на Україні. Зробивши шкоду нашій партії, посіявши в нас розбрат, втягнувши її на боротьбу з московськими комуністами, проливши її кров, своїм поворотом в цей час Ви зробили б їй останню ганьбу, глузуючи з сотень-тисяч жертв веденого нею трудового селянства. Хай за-

лишаються при Вас всі Ваші властивості – вони є Вашою власністю, але не маєте права самовільно розпорядитися власністю українського народу, якому належить делегований Вам титул Голови Держави, якого Ви вже не можете морально повернути назад. Коли не шкодуєте, як людина, своєю репутацією, то не топчіть всеукраїнську власність, як українець. Не викликайте духа чорної жалоби українського народу з прірви отчаю і скорби.

Такі наші слова остороги, які говоримо в безмірній щирості і з великого жалю. Наше покоління здригнеться великим болем, коли уздрить Вас, носителя титулу першого Голови Української вільної держави, по шляху до тих меж, з-за яких нема повороту. Ми не тішимо себе ніякими надіями що до Вашої особи, але вважаємо за свій обов'язок апелювати до Вашого сумління, як українця, не має права всеукраїнську а не Вашу власність забирати від українського народу і кидати під ноги його ворогові, бо український народ ніколи не вибачить Вам того, що цей народ Ви могли б зробити злочинцем проти себе самого: хіба народ і його представники могли свідомо робити злочинство вибіраючи Вас на голову держави.

Коли не жаліли живих людей, то пожалійте нещасну історію України і не записуйте на її сторінки вчинок, що покрие на всі віки ганьбою Ваше ім'я.

Ми хочемо вірити, що Ви спинитесь над прірвою і повернетесь від неї.

Пригадайте, що ви писали на протязі свого життя, куди і до чого кликали український народ. Уявіть собі, щоб Ви написали були в своїй історії про Мазепу²⁰, як би він з Бендер²¹ повернувся був на милость Петра²²! Пригадайте ті рядки своєї праці, в яких Ви навіки зганьбили своїх попередників за вчинки подібні до того, який оце Ви збираєтесь зробити.

Невже Ви вірите, що сучасна окупація дасть Вам можливість працювати для добра українського народу? Невже Ви не бачите, що тут закордоном в культурному оточенні де до Вашої розпорядимості всякі бібліотеки й архіви, Ви можете в сто раз більше зробити для розвитку української культури, ніж на Україні під доглядом чека? Невже Ви не знаєте, що українські академики для своєї наукової праці не мають можливості навіть отримати книжку із закордону?

Подумайте на тим, що робите, Ви можете заспокоїть себе, можете заспокоїть власне сумління, але ніколи не змусите український народ думати так, як Вам хочеться щоб він думав про Вас. Він буде думати так, як Ви того заслужите своїми вчинками. Він буде думати про Вас так, як Ви навчили його думати про тих, хто покидав його в тяжкі години лихоліття.

Невже Вас вабить «слава» Самойловича²³ та Гладкого²⁴? Чи Ви не знаєте долі Дорошенка²⁵?

Ви ж відповідаєте не тільки перед собою і не тільки перед нами а перед цілою майбутньою українською вічністю. Хочете Ви того чи ні, а Ви вже собі не належите. Вас буде судити не тільки Ваше сумління, а всі нащадки тих мільонів українського трудового люду, якій в сердечній щирості склав на Ваші руки довіря і провід в боротьбі за його національне й соціальне визволення за незалежну республіку, вільного українського народу.

КОМЕНТАРІ

¹ Тут автори послання припустилися помилки, адже насправді лист М. Грушевського до редакції львівської газети «Діло» було уміщено у 191-му випуску, хоча дата проставлена правильно: 2 грудня 1923 р. Лист уміщено на 6-ій сторінці газети.

² Імовірно йдеться про Сергія Моркотуна (1893–1971) — секретаря гетьмана П. Скоропадського. З 1919 р. перебував у Парижі (Франція). У 1922 р. приїхав до України, але невдовзі повернувся до Європи.

³ Якщо йдеться про Миколу Порша (1879–1944) — українського політичного діяча, члена УСДРП, то автори листа помилились, адже він не повертався до УСРР.

⁴ Тютюнник Юрій (1891–1930) — генерал-хорунжий армії УНР. У 1923 р. в результаті проведеної радянськими спецслужбами оперативної комбінації був виведений із-за кордону на радянську територію та заарештований. Не знаючи цих обставин, автори листа могли думати, що Ю. Тютюнник добровільно перейшов до УСРР.

⁵ Йдеться про гетьманський переворот, що відбувся 29 квітня 1918 р., коли УЦР та її голова М. Грушевський були усунуті від влади.

⁶ В еміграції М. Грушевський очолював Закордонну делегацію УПСР. Втративши надію на легалізацію своєї партії в УСРР, члени делегації вирішили повертатися на Батьківщину, хто коли зможе. У 1922 р. до УСРР виїхали І. Штефан, М. Чечель, О. Жуковський та В. Залізняк, у 1923 р. — П. Христюк, 1924 р. — М. Шраг.

⁷ Замітка «Крик села» була вміщена на 1–2 сторінках випуску 191 газети «Діло» від 2 грудня 1923 р.

⁸ Винниченко Володимир — Голова Генерального секретаріату та Ради народних міністрів УНР (28.06.1917–30.01.1918); Чехівський Володимир — Голова Ради народних міністрів УНР (26.12.1918–13.02.1919).

⁹ «Конрад Валленрод» — поема Адама Міцкевича. Головний герой поеми ще дитиною потрапив у полон до германців з Тевтонського ордену, отримав нове ім'я, досяг успіхів у військовій справі. Дорослою людиною він повертається до Литви, щоб подолати німецький Тевтонський орден, що загрожував його вітчизні. Сили нерівні, і досягти перемоги йому не вда-

ється. Тоді він вирішує назватися німецьким графом Конрадом Валленродом. У столиці ордену Марієнбурзі 1391 р. відбуваються збори, щоб обрати нового голову ордену. Саме Валленрода обирають магістром, вірячи, що він підкорить Литву. Але Конрад Валленрод приводить своє військо до поразки і рятує Литву від Тевтонського ордену ціною свого життя.

¹⁰ Герцен Олександр (1812–1870) — російський письменник, публіцист, літературний критик, громадський і політичний діяч. З 1847 р. і до смерті жив за кордоном у Франції, Італії, Швейцарії, Великобританії.

¹¹ Бакунін Михайло (1814–1876) — російський політичний діяч, один з головних ідеологів і практиків анархізму. У 1840 р. виїхав за кордон. З 1851 по 1861 рр. перебував у російській в'язниці та на засланні, звідки втік і повернувся до Європи.

¹² Лавров Петро (1823–1900) — теоретик російського революційного народництва, філософ, соціолог, публіцист. З 1870 р. жив у Лондоні та Парижі.

¹³ Маркс Карл (1818–1883) — німецький філософ-матеріаліст, теоретик-суспільствознавець, один із засновників I Інтернаціоналу. З 1849 р. постійно жив у Лондоні.

¹⁴ Мадзіні Джузеппе (1805–1872) — італійський мислитель і революціонер, ідеолог і керівник республікансько-демократичного руху в період національного визволення та об'єднання Італії. У 1831 р. емігрував до Франції, жив також у Швейцарії та Великобританії.

¹⁵ Кошут Лайош (1802–1894) — угорський державний діяч, революціонер, юрист, прем'єр-міністр і правитель-президент Угорщини в період Угорської революції 1848–1849 рр. З 1849 р. в еміграції, жив у Туреччині, Великобританії, США та Італії.

¹⁶ Драгоманов Михайло (1841–1895) — український громадський та політичний діяч, історик, філософ, публіцист, фольклорист, літературознавець. З 1876 р. жив в еміграції у Швейцарії та Болгарії.

¹⁷ Подолинський Сергій (1850–1891) — український учений, мислитель, громадський і політичний діяч. У 1872–1874 рр. та 1878–1885 рр. жив за кордоном у Парижі, Лондоні, Цюриху, Женеві.

¹⁸ Орлик Пилип (1672–1742) — гетьман Війська Запорозького та Правобережної України (1710–1714), гетьман України в еміграції (1714–1742). За межами України жив у Швеції, Австрії, Чехії, Греції, Молдові.

¹⁹ Тихомиров Лев (1852–1923) — російський суспільно-політичний діяч, член народницької організації «Народна воля». У 1882–1888 рр. жив у Швейцарії та Франції. Відмовившись від революційних переконань, отримав помилування від російської влади і повернувся у 1889 р. на Батьківщину. Після цього став прибічником монархічної форми правління.

²⁰ Мазепа Іван (1639–1709) — військовий і політичний діяч, гетьман Війська Запорозького у 1687–1709 рр.

²¹ Бендери — місто на території Молдавії, куди після поразки шведсько-української армії у Полтавській битві 27 червня 1709 р. прибув Іван Мазепа разом зі шведським королем Карлом XII. На той час належало Османській імперії. Нині м. Тігіна у Молдові.

²² Петро I (1672–1725) — московський цар (із 1682 р.), імператор (із 1721 р.), фундатор Російської імперії.

²³ Самойлович Іван (16..?–1690) — гетьман Лівобережної України у 1672–1687 рр.

²⁴ Гладкий Йосип (1789–1866) — останній кошовий отаман Задунайської Січі (1827–1828). У 1828 р. перейшов на службу до Російської імперії. За військові заслуги отримав чин полковника і дворянство. У 1832–1853 рр. був наказним отаманом Азовського козацького війська.

²⁵ Дорошенко Петро (1627–1698) — український гетьман (1665–1676), державний діяч, воєначальник і дипломат. Потрапивши в критичне політичне становище, в умовах наступу лівобережних козацьких і російських полків у вересні 1676 р. був змушений зректися влади на користь Івана Самойловича. У березні 1677 р. на вимогу російського царя Федора Олексійовича приїхав до Москви. У 1677–1678 рр. перебував під арештом. Протягом 1679–1682 рр. обіймав посаду в'ятського воєводи. 1684 р. одержав у власність с. Ярополче (нині с. Ярополець Московської області, Російська Федерація), де й прожив до смерті.